

HUYGENS INSTITUUT VOOR
NEDERLANDSE GESCHIEDENIS

Wereldgeschiedenis van Nederland

Onder redactie van
Lex Heerma van Voss,
Marjolein 't Hart,
Karel Davids,
Karwan Fatah-Black,
Leo Lucassen en
Jeroen Touwen

m.m.v. Marijcke Schillings

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 4399 5

© 2018 Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

Omslagontwerp Nico Richter

Omslagillustratie © J. Blaeus grooten atlas, oft, Werelt-beschryving,
in welke 't aertryck, de zee, en hemel, wordt verতোont en beschreven (kaart en windroos)

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

1417

Het begin van zeshonderd jaar Republiek der Letteren

1417-2017: de ‘Republiek der Letteren’, oorspronkelijk een intellectuele internationale, bestaat zeshonderd jaar. De term heeft een bij uitstek transnationale geschiedenis, dus de vraag dringt zich op wat de Nederlandse rol was en waarom de term nu gebruikt wordt voor een beperkt nationaal fenomeen.

De geschiedenis van de Republiek der Letteren begint in het Latijn – de politiek meest neutrale taal uit de Europese geschiedenis. Het is in het Latijn, *Respublica Litteraria*, dat we de term Republiek der Letteren voor het eerst tegenkomen. Het is dan 1417 en we kijken in Venetië mee over de schouders van de Italiaanse humanist Francesco Barbaro die een lange brief schrijft aan zijn collega Poggio Bracciolini in Rome. In deze brief prijst hij Poggio de hemel in vanwege diens vele bijdragen ‘aan de Republiek der Letteren’. Daarna verdwijnt de uitdrukking van onze historische radar, maar ze duikt weer op in 1494, wanneer niemand minder dan Erasmus zijn beklag doet over barbaren die ‘de Republiek der Letteren willen tyranisieren’. Erasmus is terecht uitgegroeid tot een symbool van Europa. ‘Ik wil een wereldburger zijn’, was zijn motto. Hij heeft het begrip *Respublica Litteraria* grootgemaakt. Erasmus had een pan-Europees correspondentienetwerk, waarvan de leden overal de term gingen gebruiken om aan te geven dat ze behoorden tot deze intellectuele internationale. Zo ook in de Noordelijke Nederlanden. Neem nu, halverwege de zestiende eeuw, iemand als de Hollandse humanist Hadrianus Junius, die zelfs met zijn Nederlandstalige vrienden uitsluitend in het Latijn correspondeerde: na in Italië, Frankrijk en Engeland gestudeerd,

Standbeeld van Francesco Barbaro, Santa Maria del Giglio, Venetië, de man die de term Republiek der Letteren muntte.

gewerkt en gewoond te hebben, ontpopte hij zich tot een bestsellerauteur met een Europese afzetmarkt. Dat gold ook voor Junius' jonge vriend Janus Dousa, een veelgeroemde Latijnse dichter uit Noordwijk die zich opwierp als de drijvende kracht achter de oprichting van de Universiteit Leiden (1575) en daarvoor tal van prominente ingezetenen van de Respublica Litteraria wist aan te trekken: uit Vlaanderen, Frankrijk en het Rijnland.

In de zeventiende eeuw zou de combinatie van relatief veel vrijheid voor de drukpers, de uitstekende infrastructuur in de verstedelijkte regio's en het grote aantal universiteiten en academische gymnasia tal van studenten uit Engeland, Schotland, Scandinavië en het door oorlog geteisterde Centraal-Europa trekken. Ook vele hugenoten uit Frankrijk vonden hun weg naar het Noorden. Universele geleerden als de Fransman van Italiaanse afkomst Joseph Scaliger, door vriend en vijand beschouwd als de grootste geleerde van Europa, maakten Leiden tot

een der drie hoofdsteden van de internationale Republiek der Letteren, naast Londen en Parijs. Studenten verdrongen zich om een glimp op te vangen van iemand als Scaliger, die om zijn diensten voor de Republiek der Letteren keer op keer geprezen werd door zijn jongere en zeer geleerde vriend Isaac Casaubon, een in Frankrijk vertoevende maar later naar Engeland uitgeweken Zwitserse hugenoot die als kerkhistoricus en specialist in Griekse literatuur enorme autoriteit genoot in de calvinistische internationale, en ook bij katholieke tegenstanders groot respect afdwong. Scaliger en Casaubon, twee Franssprekenden die uitsluitend in het Latijn met elkaar communiceerden, legden de grondslag van een nieuwe wetenschappelijke traditie: een historisch-kritische filologie, die zich met name toelegde op het onderzoek naar de tekstoverlevering van de Bijbel.

Rol voor Nederland

Wie de correspondentienetwerken van invloedrijke geleerden als Constantijn Huygens, Daniël Heinsius, Caspar Barlaeus, Gerard Vossius, en Claudius Salmasius analyseert, beseft hoezeer het intellectuele leven in de Noordelijke Nederlanden een continuüm in de internationale geleerdenrepubliek vormde waarin politieke en geografische grenzen betekenisloos zijn: op geen enkele wijze valt de sociale netwerkstructuur samen met de geografische structuur – althans niet op het hoge niveau van eerdergenoemde topwetenschappers. Wie in de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek een universiteit bezocht, trad een wereld binnen waar overal Latijn klonk, dat zich in de drukke wandelgangen mengde met Frans, Duits, Engels en Vlaams. In een dergelijke internationalistische context kon Scaliger de spot drijven, in een mengeling van Frans en Latijn, met een Waalse collega die al jaren in Leiden woonde en tweemaal met Vlaamse vrouwen was gehuwd, maar ‘nog steeds geen Nederlands heeft leren spreken’.

Scaliger zelf klaagde dikwijls over de ongeletterde nietsnutten die in de Republiek der Letteren de dienst probeerden uit te maken. In zijn ogen hadden verwijfde types, sodomieten en jezuïeten sowieso geen recht op het burgerschap van de Republiek der Letteren. Maar uiteindelijk opereerden ook geleerden in politieke en religieuze contexten, die dikwijls hun agenda's dicteerden. Bovendien waren wetenschappers dikwijls nogal eigenzinnige en zelfbewuste types. Neem Claudius Salmasius, een uit Dijon afkomstige hugenoot die in 1629 Scaliger opvolgde in Leiden, tot groot ongenoegen van Scaligers voormalige oogappel Daniël Heinsius, zelf op jonge leeftijd gevlucht uit Vlaanderen. De beide geleerden konden elkaar niet luchten of zien en verscheurden de universiteit in twee kampen. Heinsius was een echte magneet voor studenten: zijn theorieën over dichtkunst in de volkstaal in plaats van het Latijn hadden grote invloed, vooral in het Duitse taalgebied. Gedreven door de stok van de Dertigjarige Oorlog en de wortel van Hein-

sius verdrongen Duitse studenten in Leiden zich om de colleges van Heinsius bij te wonen, ook al kwam deze geregeld niet opdagen omdat hij zijn roes moest uitslapen. Terwijl Heinsius' uiterst geleerde commentaar op het Nieuwe Testament gretig aftrek vond in Engeland, reikte Salmasius' invloed vooral tot diep in de netwerken van de hugenoten, maar hij maakte met zijn vrouw ook Descartes belachelijk toen ze samen aan het hof van Christina van Zweden vertoefden. Behalve met Heinsius en Descartes zocht Salmasius ook ruzie met Hugo de Groot, de remonstrantse Hollander die als ambassadeur van een lutherse vorst van Zweden in het katholieke Parijs resideerde. De geografische netwerken van deze geleerden laten zien dat plaatsen als Leiden en Den Haag intens verknoopt waren met Cambridge, Windsor, Stockholm, Hamburg en Parijs.

Deze geleerde geschiedenis maakt onlosmakelijk deel uit van het Nederlandse verleden, maar we horen er weinig over omdat het een Frans-Latijnse wereld was. Voor vriend en vijand, voor protestantse Hongaarse studenten en voor calvinistenvreters uit Rome, was het geleerdendom in de Nederlandse Republiek evenwel een doel om naartoe te reizen of de pijlen op te richten.

Dat zou nog lang zo blijven. Wie de netwerken van Spinoza bekijkt, ziet hoezeer deze Portugese Jood zowel Amsterdamse als Engelse en Duitse vrienden had. Zo zorgden zijn correspondenten Henry Oldenburg en Ehrenfried Walter von Tschirnhaus, die zelf omvangrijke correspondentienetwerken onderhielden, ervoor dat Spinoza bekend werd in Engelse en Duitse kringen. Terwijl Schotse presbyterianen tegen het einde van de zeventiende eeuw nog altijd in drommen naar de Nederlandse Republiek kwamen om daar te studeren aan de prestigieuze universiteiten, bleven van oorsprong Duitse geleerden als de Saksische Johann Georg Graevius en de Silezische Johann Friedrich Gronovius zeer invloedrijke figuren in de Nederlandse Republiek der Letteren en kwam er na 1685, na de herroeping van het Edict van Nantes, een nieuwe stroom geleerde protestantse migranten uit Frankrijk op gang.

Versplintering en neergang

In de achttiende eeuw bereikte het zelfbewustzijn van de Republiek der Letteren zijn hoogtepunt. In de alsmaar groeiende hoeveelheid wetenschappelijke publicaties wordt de term *République des Lettres* zélf steeds meer onderwerp van reflectie: geleerden gingen zich afvragen waar deze term eigenlijk precies voor stond. Hoe moest een goed geleerde zich eigenlijk gedragen? Hoe ziet de directe voor-geschiedenis van de internationale geleerdengemeenschap eruit? Er verschenen tijdschriften met de uitdrukking 'République des Lettres' in de titel, en er werd veel gediscussieerd over de vraag of het domein van deze Republiek vooral de klassieke literatuur moest zijn of juist de nieuwe natuurwetenschappen en de eigentijdse filosofieën. Leibniz, Newton en Voltaire maakten dat de Republiek

der Letteren zich steeds meer toelegde op nieuwe filosofische vraagstukken. Met de langzame afname van de invloed van het Latijn steeg de participatie van vrouwen, aristocraten en militairen die zich in de salons en academies in Parijs en Londen mengden met geleerden van formaat. Het Frans rukte op als taal ten koste van het Latijn, maar het werd ook steeds gebruikelijker dat Nederlandse geleerden onderling in het Nederlands correspondeerden, terwijl in Duitsland debatten over de aard van de *Gelehrtenrepublik* werden gevoerd in het Duits. Langzaam maar zeker versplinterde het eens zo hechte internationale netwerk langs de breuklijnen van taal en politieke identiteit, en begonnen er zogezegd ‘provincies’ te ontstaan. Wie bijvoorbeeld een geografische visualisatie van het correspondentienetwerk van Immanuel Kant bekijkt zal zien dat dit niet verder reikte dan de Rijn, ook al werd zijn werk al vroeg in Groningen bestudeerd, en wel in een Latijnse vertaling!

Aan het einde van de achttiende eeuw wordt de term Republiek der Letteren steeds minder gebruikt. In deze periode komen de onderzoeksuniversiteiten op: voorheen was een professor een onderwijzer die in zijn vrije tijd binnen en buiten de universiteit naam kon maken door onderzoek te publiceren, maar die daar alleen incidenteel of informeel voor beloond werd. De nieuwe inrichting van de universiteiten boden een transparant beloningssysteem dat concurreerde met de ongeschreven wetten die de Republiek der Letteren reguleerden. Bovendien trad er steeds meer specialisatie op, waardoor het aloude ideaal van universele kennis definitief tot een holle frase uit de renaissance werd. Voorts schoot het aantal studenten en wetenschappers omhoog, waardoor elk gevoel van transnationale saamhorigheid verwaterde. Voor zover het begrip *Republic of Letters* bleef bestaan werd het niet meer geassocieerd met geleerdheid, maar met ‘belles lettres’, dus met ‘literatuur’ in de moderne zin van poëzie en proza.

De Republiek ‘des Belles Lettres’

De Republiek der Letteren werd steeds meer gezien als iets wat zich buiten de universiteiten afspeelde en de term ging eerder als idealistisch uithangbord van tolerantie en uitwisseling functioneren dan als een doorvoelde gemeenschappelijkheid. Dat was bijvoorbeeld zo in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw, toen in heel Europa geleerden, kunstenaars en schrijvers expliciet geïnspireerd werden door het ideaal van de Republiek der Letteren in hun pogingen elkaar opnieuw te vinden in een gemeenschappelijke Europese cultuur: uitgeverijen en tijdschriften kregen de naam ‘Republiek der Letteren’ opgeplakt. De Tweede Wereldoorlog maakte aan deze illusies een einde, maar toch leeft het begrip sindsdien voort, en wordt het geassocieerd met literaire fictie. Zie bijvoorbeeld wat bestuurskundige Pieter Jeroense in 1997 schrijft in *Vooys. Tijdschrift voor Letteren*:

Als ik de *Vrij Nederland* uit de bus pak en het blad uit de wikkel haal om het rustig door te bladeren, begin ik achterin, bij de ‘Republiek der letteren’. Ik sla het belangrijke wereldnieuws over en lees eerst (of alleen) de boekbesprekingen. Soms ben ik geërgerd als historische studies of boeken over kunst en filosofie de overhand hebben. Ik lees de ‘Republiek’ in de eerste plaats voor de besprekingen van de laatste romans en dichtbundels.

Zo is een begrip dat in 1417 voor het eerst gebruikt werd door een Italiaanse humanist om de internationale geleerdenwereld mee aan te duiden zes eeuwen later teruggebracht tot de nauwe wereld van de Nederlandse fictie. Dat is opvallend in een tijd waarin we denken dat we globalistischer en internationalistischer zijn dan ooit tevoren. Het geheugen van de natie denkt niet lang terug en, voor zover het verder terugreikt, beperkt het zich ten onrechte tot geografische en taalkundige grenzen die in het verleden geen enkele rol speelden.

Dirk van Miert

Verder lezen

- H. Bots, *De Republiek der Letteren. De Europese intellectuele wereld 1500-1760* (Nijmegen 2018).
 A. Goldgar, *Impolite Learning. Conduct and Community in the Republic of Letters, 1680-1750* (New Haven en Londen 1995).
 L. Jardine, *Erasmus, Man of Letters. The Construction of Charisma in Print* (Princeton, NJ 1993).
 H. Jaumann (red.), *Die europäische Gelehrtenrepublik im Zeitalter des Konfessionalismus* (Wiesbaden 2001).
 D. van Miert, ‘What Was the Republic of Letters? A Brief Introduction to a Long History (1417-2008)’, *Groniek* 204/205 (2016) 269-297.

Zie ook

1516, 1622, 1629